

## VAHE 2

## KO E KONISITUTONE 'O TONGA

## FOKOTU'UT'U 'O E NGAahi KUPU

## KONGA I.—KO E TOHI TAU'ATAINA

## KUPU

1. Foaki 'o e Tau'atina.
2. Tapu 'o e nofo faka-popula.
3. Tu'utu'uni ki he 'omi ha kakai muli ke ngaue.
4. 'E tatau pe ki he kakai kotoa pe 'a e lao 'o Tonga.
5. 'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau lotu.
6. 'E tauhi ke ma'oni'oni 'o ta'engata 'a e 'Aho Sapate.
7. 'E 'atā 'a e nusipepa.
8. 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau tangi.
9. Hepease Koapuse.
10. Kuo pau ke fakamaau'i 'a e faka'iloa.
11. Anga 'o e fai ha hopo hia. Kau Sula 'i he hopo sivile.
12. 'E 'ikai toe fakamaau'i ha faka'iloa 'i hono liunga ua.
13. 'E 'ikai ngofua ke liliu 'a e Tohi Fekau.
14. Ke matu'aki fai totonu 'a e ngaahi hopo.
15. 'E fai 'e he Fakamaau'anga ta'e filifilimanako pe loto kovi.
16. Tapu ke hu ki ha fale pe 'api 'o ha taha ta'e tomu'a ma'u ha tohi kumi koloa.
17. 'E fai 'e he Tu'i 'ene pule ta'e filifilimanako.
18. Tukupau, Totongi Huhu'i koe'uhi ko ha koloa kuo 'ave.
19. Ke loto 'a e Fale Alea ki he Pa'anga Hu ki Tu'a.
20. Ngaahi Lao koe'uhi ko ha me'a kuo fai (Retrospective Laws).
21. 'E Talangofua 'a e Kau Ka'ate mo e Kau Tau ki he ngaahi lao 'o e fonua.
22. Kau Ka'ate mo e Kau Tau (Militia).
23. Ngaahi me'a 'oku tapu ke ma'u 'e ha taha kuo mo'ua 'i ha hia.
24. Tapu ki he kau 'ofisa fakapule'anga ke fai fakatau.
25. TAMATE'I
26. TAMATE'I
27. Ta'u faka-Lao.
28. Ko e ngaahi me'a 'oku 'aonga ke poto ai 'a e kau sula.
29. Tohi liliu kakai.

## KONGA II.—KO E TOHI 'O E ANGA 'O E PULE 'O E FONUA NI

30. Pule'anga
31. Ko e Anga 'o e Pule'anga.
32. Ko e Hokohoko ki he Kalauni.

33. 'E 'ikai ngofua ki ha taha 'a ia 'e hoko ko e 'Ea ki he Kalauni ke mali mo ha taha 'a ia 'oku 'ikai ke finangalo ki ai 'a e Tu'i.
34. Ko e fuakava 'e fai 'o ka Hoko ki he Kalauni.
35. 'E 'ikai lava ke hoko ki he Kalauni ha taha 'oku vale pe faha.
36. Ko e Tu'i ko e 'Eikitaui Lahi.
37. 'Oku ngofua ki he Tu'i ke fakamolemole'i 'a e kau popula.
38. Ko e Tu'i mo e Fale Alea.
39. Ngaahi Talite.
40. Kau minisita mei muli.
41. Ngaahi mafai 'o e Tu'i, Fakamo'oni Huafoa ki he ngaahi Lao.
42. Pilinisi Pule.
43. Pilinisi Pule—ko e anga 'o hono fakanofa.
44. 'Oku 'i he Tu'i ke tufa 'a e ngaahi hinga faka'apa'apa.
45. Pa'anga.
46. Ko e Lao Faka-Kautau (Martial law).
47. Ko e fuka 'o Tonga.
48. Koloa 'a e Tu'i.
49. Tapu ke fakamaau'i 'a e Tu'i.

#### *Ko e Fakataha Tokoni*

50. Ko e fa'ahinga 'oku kau ki he Fakataha Tokoni, pea mo e ngaahi mafai 'o e Fakataha Tokoni.

#### *Kapineti*

51. Ko e fa'ahinga 'oku kau ki he Fakataha Kapineti, pea mo e ngaahi mafai 'o e Kapineti.
52. Ngaahi fatongia, 'o e kau Minisita.
53. Ke 'atu 'e he Minisita Tauhi Pa'anga ha tohi fakamatala ki he Fale Alea.
54. Kau Kovana—anga 'o honau fakanofa.
55. Ngaahi mafai 'o e kau Kovana.

#### *Ko e Falea Alea*

56. Ngaahi mafai 'o e Fale Alea.
57. Hinga.
58. Ngaahi Fakataha.
59. Kinautolu 'oku hu 'i he Fale Alea.
60. Kau Fakafofonga.
61. Ko e Sea.
62. Ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea.
63. Ngaahi me'a totonu 'oku kau ki he kau nopele.
64. Ko e ngaahi mafai ke fili ki he fakafofonga 'o e kakai.
65. Ko e ngaahi me'a totonu 'oku kau ki he kau fakafofonga 'o e kakai.
66. Ko e fakamana'i mo e totongi fakafufu.
67. Ngaahi mafai 'o e kau nopele.
68. Ka 'ikai finangalo 'a e Tu'i ki ha lao, 'oku tapu ke toe alea'i.
69. Ko e tokolahi pea lava ke fai 'a e Fale Alea.

70. Anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'oku tautea.
71. 'Oku ngofua ke fakahifo ha nopele 'o e Fale Alea.
72. Tohi 'o e Fale Alea.
73. Tapu ke puke.
74. Fakafisi.
75. Ko e faka'ilo (Impeachment).
76. Toe fili.
77. Ko e fili fa'a fai.
78. 'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he tukuhau.
79. Ko e ngaahi fakatonutonu 'o e Konisitutone.
80. Ko e anga 'o e lea 'e kamata 'aki ha ngaahi lao.
81. Kau 'a e Lao 'e taha ki he me'a 'e taha.
82. 'Oku ngofua ki he Tu'i Fakamaau Lahi ke ta'ofi ha ngaahi lao.
83. Ngaahi Fuakava 'a e Hou'eiki 'o e Fakataha Tokoni mo e kau Fakafongia.

*Ko e Fakamaau'anga*

84. Ngaahi Fakamāau'anga.
85. \*Ko e Fakamāau'anga Tangi.
86. Ko e Fakamāau'anga Lahi.
87. Kau Fakamāau ke ma'u honau tu'unga lolotonga 'oku nau anga taau.
88. Fakamaau Le'ole'o.
89. Ngaahi mafai.
90. Ngaahi mafai 'o e Fakamāau'anga Lahi.
91. \*Ngaahi Tangi mei he Fakamāau'anga Lahi.
92. \*Mafai 'o e Fakamāau'anga Tangi.
93. Fakahinohino Lao.
94. 'Oku 'ikai ngofua ke fakamāau'i 'e ha Fakamāau ha tangi mei ha me'a na'a ne tomu'a fakamāau'i.
95. Fuakava 'a e Fakamāau.
96. Ngaahi totongi Fakamāau'anga.
97. 'E 'ikai ngofua ke tali 'e ha Fakamaau ha tautea pa'anga.
98. Kau Sula.
99. Hopo Sula.
100. Ko hono anga 'o e tu'utu'uni ke halaia pe tonuhia.
101. 'Oku 'i he Fakamaau ke fakamatala 'a e lao etc. ki he kau sula.
102. 'E fai 'e he Tu'i Fakamāau ha tohi fakamatala ki he anga 'o e fonua 'a hono lelei mo hono kovi.
103. Ngaahi mafai 'o e kau Fakamāau Polisi.

KONGA III.—KO E FONUA

104. 'Oku 'i he Pule'anga 'a e ngaahi kekekele kotoa pe. Tapu ke fakatau atu.
105. Ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi lisi.

106. Sipinga 'o e tohi lisi.
107. 'E 'ikai ue'i 'a e ngaahi lisi kuo 'osi hono fai.
108. 'Oku tapu ke toe fai ha tohi lisi 'o ha 'api 'o ha Lotu ki ha toe me'a kehe kae 'oua kuo fakangofua.
109. Ko e matātahi.
110. Ko e lesisita 'o e ngaahi lisi.
111. Ko e Lao 'o e hokohoko.
112. 'E foki ki he Pule'anga 'a e ngaahi tofi'a 'oku 'ikai ha 'ea totonu ki ai.
113. Totonu ke ma'u 'api.
114. 'E 'ikai ha lisi etc. kae 'oua kuo fakangofua.
115. Hingoa.

## VAHE 2

### KO E KONISITUTONE 'O TONGA

*Na'e foaki 'e he 'Ene 'Afio ko Kingi Siaosi Tupou I 'i hono 'aho fa 'o Novema 'i he ta'u 'e tahaafe valungeau fitungofulu ma nima pea na'e toe fakatonutonu 'o fakatatau ki he lao 'i he ngaahi 'aho kehekehe\* 'i he vaha'a 'o e ta'u 'e tahaafe valungeau ma valungofulu pea mo e ta'u 'e tahaafe hivangeau valungofulumavalu pea fakatonutonu 'o fakatatau mo e Lao ki he Fakama'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 'i he 'aho tolungofulu ma taha 'o e mahina ko Tisema, 1988.*

#### KONGA I.—KO E TOHI TAU'ATAINA

Foaki 'o e tau'atina.

1. Ko e me'a 'i he ha mai ko e finangalo 'o e 'Otua ke tau'atāina 'a e tangata ko e me'a 'i he 'ene ngaohi 'o toto pe taha 'a e kakai kotoa pe ko ia 'e tau'atina 'o ta'engata 'a e kakai Tonga mo e kakai kotoa pe 'oku nofo ni pea 'e nofo 'i he Pule'anga ni. Pea 'e 'atā ki he kakai kotoa pe 'enau mo'ui mo honau sino mo honau taimi ke kumi mo ma'u koloa pea ke fa'iteliha ki he ngaue mo e fua 'o honau nima pea ke pule'i tāfataha pe 'e kinautolu 'a e ngaahi me'a 'anautolu.

Tapu 'a e nofo faka-popula.

2. 'E 'ikai ngaue fakatamaio'eiki 'e ha taha ki ha tokotaha kapau 'oku 'ikai te ne loto ki ai ngata pe 'i he 'ene mo'ua ki he lao pea ka hola ha popula mei ha fonua kehe ki Tonga ni (kapau 'oku 'ikai ko e hola mei he lao 'o ha fonua ko e me'a 'i he 'ene fakapo pe kaiha'a pe 'i he fai ha me'a lahi pehē pe ha mo'ua) te ne tau'atāina leva 'i he 'ene tu'uta ki Tonga ni koe'uhi 'e 'ikai 'aupito nofo fakapopula ha toko taha 'oku nofo 'i he malumalu 'o e fuka 'o Tonga.

\* Ko e Lao 1966 ke ne fakatonutonu 'a e Konisitutone na'e te'eki ke fakahoko ia 'i he 'aho 31 Tisema 1988, ka ko 'ene ngaahi fakatonutonu 'oku fakakau ia 'i he Tohi Lao Fakatonutonu ko eni. Ko e kupu kotoa pe 'oku ne lave ki ai 'oku fakamatala'i fakanounou ai pe 'a e me'a ni. 'Oku kau 'a e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Tangi. Ko e Lao 'oku te'eki ke ngaue'aki ko e Lao (Fakatonutonu Fakamaau'anga Tangi) 'o e Konisitutone 1966; Lao 13 'o e 1966.

3. Ka 'i ai ha taha 'oku ne fie 'omi ha kakai mei ha 'otu motu 'o e tahi ni ke ngaue ma'ana 'oku ngofua ke ne alea mo kinautolu ko e ta'u 'e fiha te nau ngaue kiate ia pea 'e tuku 'a e tohi 'o fakatatau mo e tohi alea 'oku ne fai mo kinautolu 'i he ngaahi 'ofisi 'o e Pule'anga koe'uhi ko e totongi te nau ma'u mo e taimi te nau ngaue kiate ia pea mo e tala'ofa ke toe 'ave 'a kinautolu ki honau fonua. Pea 'e fai ki he tohi ko ia 'e he Pule'anga koe'uhi ko ia 'oku unga 'a kinautolu mo kinautolu 'oku unga kiate ia. Pea 'e fai 'e he kakai ko ia 'oku ha'u pehē ni ki he lao 'o e fonua ni pea te nau totongi 'a e ngaahi totongi Tute 'o hangē ko e kakai kotoa pe 'o e Pule'anga ni mo tukuhau 'o hangē 'e tu'utu'uni 'e he Tu'i mo hono Kapineti. (Lao 35 'o e 1912, Lao 10 'o e 1918, Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976.)

Tu'utu'uni ki he 'omi ha kakai muli ke ngaue.

4. 'E taha pe 'a e lao 'o Tonga ni ki he hou'eiki mo e me'avale ki he fa'ahinga kakai kotoa pe 'oku 'ikai ko e Tonga mo e Tonga. 'E 'ikai fokotu'u ha lao 'i he fonua ni ki ha fa'ahinga pea tuku ha fa'ahinga ka 'e taha pe mo mamafa tatau pe ki he kakai kotoa pe 'o e fonua ni. (Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976.)

'E tatau pe ki he kakai kotoa pe 'a e lao 'o Tonga.

5. 'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau lotu mo tauhi 'a e 'Otua 'o hangē 'oku nau loto ki ai pea 'o hangē 'oku tala 'e honau konisenisi pea ke fa'a fakataha ke fai 'enau lotu 'i he ngaahi potu 'oku nau tu'utu'uni ki ai. Ka 'e 'ikai ngofua ke me'a ngaue'aki 'a e tau'ataina ni ke fai 'a e ngaahi me'a 'oku kovi mo fakalielia pea lau ko e lotu 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai hoa mo e lao mo e melino 'a e fonua.

'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau lotu.

6. Kuo pau ke tauhi ke mā'oni'oni 'a e 'Aho Sāpaté 'i Tonga pea kuo pau he 'ikai ha taha te ne fai 'ene fefakatau'aki pe tefito'i ngāue ma'u'anga mo'ui pe ha fa'ahinga ngāue fakapisinisi pē 'i he 'Aho Sāpaté tuku kehe 'i hano fai 'o fakatatau ki he laó; pea 'ilonga ha aleapau 'e fai pe fakamo'oni'i 'i he 'aho ko ia kuo pau ke ta'e 'aonga pea ko e koto muna pē ia pea he 'ikai hano mafai fakalao. (Fetongi 'e he Lao 3 'o e 1971.)

'E tauhi ke mā'oni'oni 'a e 'aho Sāpaté.

7. 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke lea 'aki mo tohi mo pulusi 'a e anga 'o honau loto mo 'enau fakakaukau pea 'e 'ikai fokotu'u ha lao ke tapu ia 'o lauikuonga. 'E 'atā 'o ta'engata 'a e lea mo e nusipepa ka 'oku 'ikai ta'ofi 'e he tohi ni 'a e ngaahi lao 'oku kau ki he lau'ikovi mo e ngaahi lao 'oku mau'i 'a 'Ene 'Afio mo hono Fale 'Alo.

'E 'atā 'a e nusipepa.

8. 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau tohi pe ko 'enau tohi kole ki he Tu'i pe ki he Fale Alea pea ke fakataha 'o alea ki he me'a 'oku ha mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau kole ki he Tu'i pe ki he Fale Alea ko hono fokotu'u pe ko hono ta'ofi kapau 'oku nau fakataha melino pea ta'e ha mahafu tau mo ta'e maveuveu.

'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke fai 'e nau tangi.

23/90

Hepease  
koapuse.

9. Ko e lao 'a e tohi 'o e Hepease Koapuse (Habeas Corpus) ko e me'a ia 'o e kakai kotoa pe pea 'e 'ikai ue'i ia 'o ta'engata ngata pe ka 'i ai ha tau pe ha angatu'u 'i he fonua pea toki ngofua ki he Tu'i ke ne ue'i ia.

Kuo pau ke  
fakamaau'i 'a  
e faka'iloa.

10. 'E 'ikai tautea ha taha koe'uhi ko ha me'a kuo ne fai kae 'oua kuo fakamaau'i ia 'o hangē ko e lao pea 'i he 'ao foki 'o e Fakamaau'anga ko ia 'oku totonu ke ne fakamaau'i 'a e me'a ko ia. (*Fakatonutonu 'e he Lao 8 'o e 1972.*)

Anga 'o e fai  
ha hopo hia.

11. 'E 'ikai fakamaau'i ha tokotaha pe fekau ke hopo ia 'i ha fakamaau'anga pe tautea ia 'i he 'ene ta'e hopo kapau 'oku 'ikai tomu'a 'atu kiate ia 'a e tohi faka'ilo (tuku kehe kapau ko e faka'ilo 'o ha Minisita etc. (impeach) pe ko ha taha 'oku ne fai ha maumau lao si'i 'oku lava 'e he fakamaau polisi ke fakamaau'i mo fakangata pe ha taha 'oku ta'e faka'apa'apa ki he fakamaau'anga lolotonga 'oku fai 'a e fakamaau). Pea ko e tohi ko ia 'e fakamatala mahino 'a e ngaahi me'a 'oku kau kiate ia pea ko ia 'oku fakamaau'i ai ia. Pea 'i he fakamaau'i ia 'e 'omi hono kau fakahalaia ki hono 'ao 'i he fakamaau'anga ngata pe 'o ka 'oku hangē ko e lao pea te ne fanongo ki he'enu fakamatala pea 'e ngofua ke fai 'e ia 'a e ngaahi fehu'i kiate kinautolu pea ke 'omi 'ene kau fakamo'oni 'a'ana pea ke lea mo fakamatala 'e ia koe'uhi ko e ngaahi me'a 'oku kau kiate ia. Kae 'ilonga ha taha kuo faka'ilo ko e hia 'e fakamaau'i ia 'aki 'a e kau sula kapau te ne loto ki ai pea 'e 'ikai ue'i 'a e lao ni 'o ta'engata. Pea 'ilonga ha mo'ua pa'anga lahi 'e fakamaau'i foki ia 'aki 'a e kau sula pea 'e 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni pe fiha 'a e pa'anga 'a hono lahi 'o e mo'ua pea toki ngofua ke fakamaau 'aki 'a e sula. (*Lao Fika 25 'o e 1942, Fakatonutonu 'e he Lao 13 'o e 1982.*)

Kau sula 'i he  
hopo sivile.

'E 'ikai toe  
fakamaau'i  
ha faka'iloa 'i  
hono liunga  
ua.

12. 'E 'ikai toe fakamaau'i ha toko taha 'i hono liunga ua koe'uhi ko ha me'a na'e tomu'a fakamaau'i ai ia pe na'a ne hao ai pe mo'ua ai ngata pe ka vete 'e ha taha 'ene halaia hili hono fakatonuhia 'i he fakamaau'anga pea 'i he 'i ai pe mo ha kau fakamo'oni ke fakamo'oni ki ai.

'E 'ikai  
ngofua ke  
liliu 'a e tohi  
fekau.

13. 'E 'ikai fakamaau'i ha taha koe'uhi ko ha me'a kehe ka ko ia pe 'oku tu'u 'i he tohi fekau hiamatea tohi faka'ilo (writ or warrant) 'a e me'a tonu kuo 'omi ai ia ke fakamaau'i:

Ka 'i he ha—

(a) 'oku 'ikai ha fakamo'oni ke fakamo'oni kuo ne fai 'a e hia ko ia ka 'oku ha mei he ngaahi fakamatala na'a ne feinga ke fai 'e ngofua ke fakahalaia 'a e faka'iloa 'i he 'ene feinga ko ia pea 'e tautea ia 'o fakafe'unga; pea

(b) ka faka'ilo ha taha 'i he 'ene feinga ke fai ha hia ka 'oku ha

mei he ngaahi fakamatala na'a ne fai 'a e hia ko ia 'e ngofua ke fakahalaia 'a e faka'iloa 'i he 'ene feinga; pea

- (c) 'i he hopo ha taha koe'uhi ko 'ene kākāa'i ha pa'anga 'e ngofua ki he kau sula ke fakahalaia 'a e faka'iloa ko ia 'i he kaiha'a pea ka hopo ha taha 'i he 'ene kaiha'a 'e ngofua ki he kau sula ke fakahalaia 'a e faka'iloa 'i he 'ene kākāa'i. (*Lao Fika 10 'o e 1918, Fakatonutonu 'e he Lao 18 'o e 1981.*)

14. 'E 'ikai 'aupito fakamana'i ha taha ke ne fakahalaia ia 'e ia pea 'e 'ikai to'o mei ha taha 'ene mo'ui pe ko 'ene koloa pe ko 'ene tau'atina ka 'o hangē 'oku tu'u 'i he lao. Ke matu'aki fai totonu 'a e ng. hopo.

15. 'E 'ikai si'i ngofua ke fakamaau'i 'e ha fakamaau pe fakamaau polisi pe 'e ha sula ha me'a 'oku kau ki honau kainga pe ke fakahalaia pe fakamo'oni: Pea 'e 'ikai si'i 'aupito ngofua ke kau 'i he fakamaau'i 'e ha fakamaau pe fakamaau polisi 'i ha me'a 'oku kau kiate ia. Pea 'e tapu 'aupito ki ha fakamaau pe fakamaau polisi pe ha tangata sula ke ne tali ha me'a'ofa pe ko e pa'anga pe ha me'a kehe mei ha taha 'oku teu ke fakamaau'i pe mei ha taha 'o hono kainga kae nofo 'ataa pe 'a e kau fakamaau kau fakamaau polisi mo e kau sula kotoa pe ke 'oua 'aupito te nau fai fakakainga pe fakakaauvaka 'enau ngaue. 'E fai 'e he fakamaau-'anga ta'e filifilimanako pe loto kovi.

16. 'Oku tapu ke hu fakamalohi ki he fale pe ko e 'api 'o ha taha ke kumi ha me'a pe ala kiate ia pe ko 'ene koloa pe ha me'a 'e taha 'a'ana ngata pe 'o ka 'oku hangē ko e lao: Pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai 'ene koloa pe ko 'ene me'a kuo mole pea 'oku tui kuo fakafufū ia 'i ha potu pe ko e fale pe ko e 'api 'e ngofua ki he fakamaau polisi 'i he 'ene fuakava 'oku ne mahalo kuo fakafufū ia 'i ha potu mo 'ene fakamatala totonu foki ki he anga 'o e koloa kuo fakafufū mo e potu 'oku ne mahalo kuo fakafufū ai ke ne 'atu ha tohi fekau ki he kau polisi ke nau 'alu 'o kumi 'a e koloa ko ia 'o hangē ko e fuakava na'e fai. (*Fakatonutonu 'e he Lao 7 'o e 1967.*) Tapu ke hu ki ha fale pe 'api 'o ha taha ta'e tomu'a ma'u ha tohi kumi koloa.

17. 'E fai 'e he Tu'i 'ene pule koe'uhi ko hono kakai kotoa pe 'e 'ikai fai ko e me'a ke koloa'ia pe lelei'ia ha toko taha pe ha famili 'e taha pe ha fa'ahinga 'e taha ta'e filifilimanako ka koe'uhi ke lelei mo monu'ia 'a e kakai kotoa pe 'o hono Pule'anga. 'E fai 'e he Tu'i 'ene pule ta'e filifilimanako.

18. 'Oku totonu ke 'amanaki 'e he kakai kotoa pe 'e malu'i 'e he Pule'anga 'enau mo'ui mo honau tau'atina mo 'enau koloa. Pea ko ia 'oku totonu foki ke tokoni mo tukuhau 'e he kakai kotoa pe ki he Pule'anga 'o hange ko e lao. Pea kapau 'e fai ha tau 'i he fonua ni pea to'o 'e he Pule'anga 'a e koloa pe ha me'a mei ha taha 'e totongi 'e he Pule'anga kiate ia 'o hangē 'oku totonu. Pea ka tu'utu'uni 'e he Tukuhau. Totongi huhu'i koe'uhi ko ha koloa kuo 'ave.

Fale Alea ke to'o mei ha taha pe ha ni'ihia honau 'api pe ko e kongia 'o honau 'api pe ko honau fale ko e me'a ke ngaohi 'a e ngaahi hala 'o e Pule'anga pe ha ngaue 'e 'aonga ki he Pule'anga 'e totongi 'e he Pule'anga 'a ia 'oku totonu. (*Lao Fika 19 'o e 1927.*)

Ke fakaha  
loto e  
fakamole.

19. (a) Kuo pau he 'ikai ha pa'anga 'e totongi atu mei he Fale Pa'anga pea he 'ikai ha no pea he 'ikai ke fakahoko ha ngaahi mo'ua 'e he Pule'anga ka 'e toki fai 'aki pe ia ha tomu'a fakaha loto 'a e Fale Alea, tuku kehe 'i he ngaahi me'a ko eni:

(i) 'I he me'a 'a ia kuo 'i ai ha Lao kuo fakahoko totonu 'e he Fale Alea 'o foaki ai e mafai ke totongi atu ha pa'anga pe no pe fakahoko ha ngaahi mo'ua, pea 'e ngofua leva ke totongi atu ha pa'anga, pe fai ha no pe fakahoko ha ngaahi mo'ua 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ko ia; pea

(ii) 'I he ngaahi me'a kau ki ha tau pe angatu'u pe mahaki fakatu'utamaki fakafonua pe ha me'a tatau 'e hoko fakatu'unga'a, pea 'e ngofua leva ke fai ia 'e he Tauhi Pa'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, pea kuo pau ke ui leva 'i he taimi ko ia 'e he Tu'i ke fakataha 'a e Fale Alea pea kuo pau ke fakaha ai 'e he Tauhi Pa'anga 'a e ngaahi tu'unga 'o e fakamole mo e lahi 'o e pa'anga.

(b) Ko e Tauhi Pa'anga, 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni, kuo pau ke ne ma'u e mafai ke fakalahi pe fakasi'isi'i 'a e ngaahi tukuha mo e/pe ngaahi totongi tute pea kuo pau ke ne ma'u e mafai ke fokotu'u ha ngaahi tukuha fo'ou mo e/pe ngaahi totongi tute pea ko e ngaahi fakalahi pe fakasi'isi'i pe ngaahi tukuha fo'ou pe ngaahi tute pehe kotoa pe kuo pau ke pulusi ia 'i he Kasete pea kuo pau ke 'ave ia ki he 'ao 'o e fakataha Fale Alea hoko mai, pea kuo pau ke mafai kakato pea kuo pau ke hoko atu pe hono ngaue'aki mei he 'aho 'o hono pulusi 'i he Kasete kae 'oua kuo tamate'i ia 'e he Fale Alea pe 'e he Tauhi Pa'anga 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni.

(*Fetongi 'e he Lao 14 'o e 1972.*)

Ng. lao  
koe'uhi ko  
ha me'a kuo  
fai  
(Retro-  
spective  
Laws).

20. 'E tapu 'aupito ke fokotu'u 'a e ngaahi lao koe'uhi ko ha me'a kuo fai (retrospective laws) 'i he me'a 'a ia 'e fakasi'isi'i pe to'o mei ai pe liliu 'a e ngaahi ngofua 'a ia 'oku lolotonga ngaue'aki 'i he taimi 'a ia 'e fakahoko ai ha lao. (*Lao Fika 35 'o e 1912.*)

21. 'E talangofua 'a e kau tau kotoa pe ki he lao 'o e fonua pe ko e kau Ka'ate (Guards) pe ko e kau tauhi me'afana fonua (Artillery) pe ko e kau tau lau taimi (Militia) 'o hangē 'oku tu'u 'i hono uofulu ma ua 'o e kupu pea kapau 'e maumau'i 'e honau toko taha 'a e lao 'o e fonua 'e fakamaau ia 'i he ngaahi fakamaau'anga 'o e fonua 'o hangē ko e kakai kotoa pe pea 'e tapu ke vahe 'e he 'eikitau 'a e kau tau ke nofo 'i he 'api 'o ha taha ke nau tauhi ia ngata pe ka fai ha tau pea ka pehē 'e vahe 'o hangē 'e tu'utu'uni ki ai 'e he Fale Alea.

'E talangofua 'a e kau tau mo e kau ka'ate ki he ng. lao 'o e fonua.

22. Neongo 'oku 'ikai tukuhau 'a e kau Ka'ate 'e ngofua ke nau kau 'i he fili ha kau fakafongia ki he Fale Alea 'o hangē ko e tu'utu'uni 'o e Tohi Konisitutone ni. Pea 'oku ngofua ki he Tu'i kapau 'oku ne finangalo ki ai 'ilonga ha tangata tukuhau 'e ngofua ke fekau kiate ia ke ne ha'u 'o kau 'i he kau tau fakavahefonua koe'uhi ko e ako pe ko ha 'aho katoanga pea ka 'i ai ha tau 'oku fai 'ilonga ha taha 'oku lava ke fua ha mahafu tau 'e ngofua foki ke fekau ke ne ha'u 'o kau 'i he kau tau pea ke fokotu'u 'a e tu'utu'uni mo e ngaahi lao ke pule'i mo tauhi 'a e kau tau.

Kau ka'ate mo e kau tau, (Militia).

23. 'E tapu ki ha taha 'a ia, koe'uhi ko ha'ane mo'ua 'i ha hia 'oku tautea'aki 'a e nofo pōpula 'o lahi hake 'i he ta'u 'e ua, ke ne ma'u ha tu'unga 'i he Pule'anga pe ko e tu'unga ma'u totongi pe ha tu'unga faka'apa'apa pea 'e tapu ke ne kau 'i he fili pe fili ia ko ha fakafongia 'o e Fale Alea kae 'oua kuo ne ma'u mei he Tu'i ha fakamolemole fakataha mo ha fakahā mamafa kuo faka'atā ia mei he ngaahi tapu ne hilifaki kiate ia 'e he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni. (Lao Fika 8 'o e 1961.)

Ng. me'a 'oku tapu ke ma'u 'e ha taha kuo mo'ua 'i ha hia.

24. 'E 'ikai ngofua ki ha taha 'oku ma'u tu'unga 'i he Pule'anga pe ko e tu'unga totongi pe 'ikai ke ne ma'u ha tu'unga pe ma'u totongi mei ha Pule'anga kehe 'i he te'eki fakangofua pehē kiate ia 'e he Tu'i. Pea 'e 'ikai ngofua ki ha taha 'oku ma'u tu'unga totongi 'i he Pule'anga ke ne fai fakatau pe ngaue ki ha taha kehe, tuku kehe 'i he loto ki ai ki mu'a 'a e Kapineti. (Fakatonutonu 'e he Lao 28 'o e 1978.)

Tapu ki he kau 'ofisa faka-pule'anga ke fai fakatau.

25. TAMATE'I (Lao 28 'o e 1978.)

26. TAMATE'I (Lao 28 'o e 1978.)

27. 'E 'ikai ha taha 'e ngofua ke hoko ko e 'ea ki ha tofi'a pe ha hingoa kae 'oua kuo kakato hono uofulu mā taha ta'u, tuku kehe 'a kinautolu 'i he fāmili 'o e Tu'i 'a ia kuo pau ke lau kuo nau a'u ki he ta'u fakalao 'i he ta'u 'e hongofulu-mā-valu. (Fetongi 'e he Lao 28 'o e 1978.)

Ta'u faka-Lao.

Ko e ng.  
me'a 'oku  
'aonga ke  
poto ai 'a e  
kau sula.

28. 'E kau 'a e tangata Tonga kotoa pe 'a ia 'oku kakato honau ta'u 'e uofulu ma taha pea 'oku nau poto 'i he tohi nima mo e laukonga pea 'oku te'eki ai fakatapui 'o hangē ko e uofulu ma tolu 'o e Konisitutone ni 'i he fakamaau faka-sula pea 'e tohi tu'o taha pe 'i he ta'u kotoa pe 'a e hingoa 'o e kakai kotoa pe 'a ia 'e kau 'i he sula pea ka 'i ai ha taha te ne li'aki hono lakanga ko e sula 'e mo'ua ia 'o hangē 'e tu'utu'uni 'e he Fale Alea. Ka 'e 'atā mei he kupu ni 'a e hou'eiki 'o e Fale Alea mo e kau faifekau mo e kau faifekau tokoni mo e kau failautohi mo e kau kolisi mo e kau ngaue 'a e Pule'anga mo e kau ka'ate mo e kau tauhi me'afana fonua mo e kau ngaue kotoa pe 'o e Pule'anga. (*Fakatonutonu 'e he Lao 8 'o e 1977.*)

Tohi liliu  
kakai.

29. 'E ngofua ki ha taha muli hili 'ene nofo 'i he Pule'anga 'i he ta'u 'e nima pe lahi hake 'i he finangalo ki ai 'e he Tu'i ke fai 'a e fuakava feliliu'aki kakai pea ma'u 'a e ngaahi Tohi Liliu kakai pea 'e ma'u 'e he kakai kotoa pe 'a ia kuo feliliu'aki pehē 'a e ngaahi ngofua mo e tau'ataina 'o hangē ko e kakai fa'ele'i ko e Tonga ka 'e 'ikai ngofua ke nau ma'u 'a e ngaahi 'api tukuhau tukufakaholo. (*Lao 35 'o e 1912, Fakatonutonu 'e he Lao 28 'o e 1978.*)

#### KONGA II.—KO E TOHI 'O E ANGA 'O E PULE 'O E FONUA NI

Pule'anga.

30. Ko e anga 'a hono fai 'o e Pule 'o e Fonua ni 'oku Vahe tolu—
1. Ko e Tu'i, Fakataha Tokoni mo e Kapineti (Ko e kau Minisita).
  2. Ko e Fale Alea;
  3. Ko e Fakamaau'anga.

Ko e anga 'o  
e Pule'anga.

31. Ko e anga 'o e fai 'a e Pule 'o e Fonua ni ko e Pule Faka-Konisitutone 'e he 'Ene 'Afio ko e Tu'i ko Taufa'ahau Tupou IV mo hono ngaahi 'ea mo kinautolu 'e hoko kiate ia.

Ko e anga 'o  
e hokohoko  
ki he  
Kalauni.

32. 'Oku ma'u 'a e Kalauni mo e Nofo'anga Faka-Tu'i 'o e Pule'anga ni 'e he 'Ene 'Afio ko Kingi Siaosi Tupou I pea 'oku fakapapau ni 'e ma'u 'e ia pea mo ia na'e tupu 'iate ia 'a Tevita 'Unga pea mo ia na'e tupu ai 'a Uelingatoni Ngu mo kinautolu 'e tupu 'iate ia ko 'ene fānau mali pea ka hala ia 'o 'ikai ha hako tupu mali 'o Uelingatoni Ngu 'e hoko 'o hangē ko e lao 'o e hokohoko ni: Pea ko 'eni 'a e anga 'o e hokohoko 'e ngofua ke kau 'i he hokohoko ni 'a e fanau tupu mali pe pea 'e hoko ki he tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea ka hala ia 'o 'ikai hano hako 'e hoko ki hono ua 'o e tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehē kae 'oua kuo 'osi 'a e fānau tangata pea ka 'ikai ha tamasi'i tangata 'e hoko ki he 'uluaki tamasi'i fefine mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea ka hala ia 'o 'ikai hano hako 'e hoko ki hono ua 'o e tamasi'i fefine mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehē pe kae 'oua kuo 'osi 'a e fānau fefine. Pea ka 'ikai ha taha 'iate kinautolu 'o Tevita 'Unga

ko e fanau mali hoko totonu ke hoko ki he Kalauni 'o e Tu'i 'o Tonga 'e hoko kia Uiliami Tungi pe ko hono ngaahi 'ea totonu 'a ia 'oku tupu 'i hono sino ko e fanau mali pea mo e ngaahi 'ea 'oku tupu 'iate kinautolu foki. Pea ka 'ikai ha 'ea totonu 'e fakanofa 'e he Tu'i 'a hono 'ea kapau 'oku loto ki ai 'a e Hou'eiki Nopele (ka 'oku 'ikai kau ai 'a e kau fakafongonga 'o e kakai) pea 'e fakahāhā ko e 'ea ia ki he Kalauni 'i he kei lakoifie 'a e Tu'i. Pea ka faifai pea 'ikai ha 'ea mo e hoko totonu ki he Kalauni ha taha kuo fakahāhā 'o hangē ko e tu'utu'uni ni 'e fakataha leva 'e he Palemia pea ka mama'o ia 'e 'i he Kapineti (ko e kau Minisita) 'a e Hou'eiki Nopele 'o e Fale Alea (pea 'e 'ikai kau ai 'a e kau fakafongonga 'o e kakai) pea ka fakataha 'e fili 'e he hou'eiki Nopele 'o e Fale Alea 'aki 'a e paloti ha taha 'o e Hou'eiki 'a ia 'oku nau loto ki ai ke hoko ko e Tu'i pea 'e hoko ia ko e kamata'anga 'o e Ha'a Tu'i fo'ou pea 'e ma'u 'e hono ngaahi 'ea 'oku tupu 'iate ia 'i hono sino ko e fanau mali 'a e Kalauni 'o hangē ko e lao ni pea ka faifai pea 'ikai ha hoko 'iate kinautolu 'o hangē ko e lao ni 'e toe fakataha 'e he Palemia pea ka mama'o ia 'e 'i he Kapineti mo e Hou'eiki Nopele 'o e Fale Alea 'o hangē ko e tu'utu'uni ni pea te nau toe fili ha taha ke hoko ki he Kalauni ko e kamata'anga 'o e Ha'a Tu'i fo'ou pea 'e fai pehē ai pe 'o hangē ko e lao ni 'o lauikuonga.

33. (1) 'E 'ikai si'i ngofua ki ha taha 'o e famili 'o e Tu'i ha taha 'e faifai pea ngali hoko ki he Kalauni ke mali mo ha taha 'oku 'ikai loto ki ai 'a e Tu'i. Pea ka fai ha mali pehē 'e 'ikai lau ko e mali fakalao\* ia pea 'e ngofua ki he Tu'i ke liliu 'a e totonu 'o e tokotaha ko ia ke 'oua 'aupito na'a hoko ia ki he Kalauni 'o Tonga† pe ko hono hako. Pea ka fai ia 'e ma'u ia 'e ia 'oku hoko ki he tokotaha ko ia pea lau ko e 'ea ia pea ko e talangata'a 'e lau ia 'o hangē kuo mate.

'E 'ikai ngofua ki ha taha 'a ia 'e hoko ko e 'Ea ki he Kalauni ke mali mo ha taha 'oku 'ikai finangalo ki ai 'a e Tu'i.

(2) Ko e kupu'i lea ko "ha taha 'e faifai pea ngali hoko ki he kalauni" 'i he kupusi'i faka'osi kimu'a angé, kuo pau ke faka'uhinga'i ia ke fakakau'i ai 'a kinautolu kotoa pē kuo fanau'i 'i he mali fakalao pea 'oku fehokotaki ta'ata'a mo e Tu'i 'i he hohoko 'o e hako tukufakaholo, pe hako ofi tahā ka he 'ikai ke lahi hake 'i he toko uofulu hono mama'o 'i he fakahokohoko mei he Tu'i. (*Fakahu 'e he Lao 3 'o e 1971.*)

34. 'E fai 'a e fuakava ni 'e kinautolu kotoa pe 'e hoko ki he Kalauni—

"'Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua Mafimafi ke tauhi haohaoa 'a e Konisitutone 'o Tonga pea ke fai 'eku pule 'o fakatatau mo e ngaahi lao 'o ia."

Ko e fuakava 'e fai ka hoko ki he Kalauni.

\* Vakai: K. Fika 12/69 mo e Lao 4 'o e 1970 kau kia Mele Siu'ilikutapu.

K. Fika 133/80 mo e Lao 7 'o e 1980 kau kia Fatafahi 'Alaivahamama'o Tuku'aho.

† Vakai ki he Fanongonongo 'i he peesi S-2 'o e Lao Fakalahi ki he Konisitutone.

'E 'ikai lava  
ke hoko ki  
he Kalauni  
ha taha 'oku  
vale pe faha.

35. 'E 'ikai 'aupito hoko ki he Kalauni 'o Tonga ha taha kuo mo'ua 'i he hiamatea pe ha taha 'oku vale pe faha.

Ko e Tu'i ko  
e 'Eiki Tau  
Lahi.

36. Ko e Tu'i ko e 'Eiki Pule Tau Lahi pe ko e tau 'i 'uta pe tahi. Pea 'oku 'iate ia ke ne fakanofu 'a e kau 'ofisa kotoa pe mo tu'utu'uni 'a e ako'i mo e anga 'o e kau tau pea pule'i 'o hangē 'oku ne 'afio'i 'e 'aonga ki he fonua ka 'e 'ikai ngofua ke fai ha tau 'e he Tu'i 'i he ta'e loto ki ai 'a e Fale Alea.

'Oku ngofua  
ki he Tu'i ke  
faka-  
molemole'i  
'a e kau  
popula.

37. 'E ngofua ki he Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni ke fakamolemole'i 'a e kakai 'oku nau halaia 'i ha hia pe ke fakamolemole'i pē fakasi'isi'i ha tautea, kuo hilifaki 'e ha fakamaau'anga koe'uhi ko ha maumau'i 'o e laō: (*Fakatonutonu 'e he Lao 13 'o e 1966.*\*)

Ka ko e me'a 'i he halaia ha taha 'i he 'ene pule kovi 'o hangē ko hono nimangofulu ma taha 'o e kupu. 'Oku 'ikai 'aupito ngofua ke fakamolemole'i ia.

Ko e Tu'i mo  
e Fale Alea.

38. 'Oku ngofua ki he Tu'i ke fakataha'i 'a e Fale Alea 'i ha taimi pe pea 'oku ngofua kiate ia ke fakangata 'a e fakataha 'o hangē 'oku ne finangalo ki ai mo fekau ke toe fili ha kau fakafofonga 'o e kau nopele mo e kakai ke nau hu ki he Fale Alea. Ka 'e 'ikai ngofua ke nofo 'a e Pule'anga ta'e ha Fale Alea 'o fuoloa ange 'i he ta'u 'e taha. Kuo pau ke fakataha ma'u pe 'a e Fale Alea 'i Nuku'alofa pea 'e tapu 'aupito ke nau fakataha 'i ha potu kehe ngata pe 'i he taimi tau. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Ng. talite

39. 'E ngofua ki he Tu'i ke fai 'a e ngaahi talite mo e ngaahi Pule'anga Muli ka 'oku 'ikai ngofua ke ne fai 'a e ngaahi talite 'oku fai kehe mo e ngaahi lao 'o e Pule'anga ni. 'E 'ikai ngofua ki he Tu'i ke ue'i 'a e tute ta'e loto ki ai 'a e Fale Alea. 'Oku ngofua ki he Tu'i ke fakanofu 'ene kau fakafofonga ki he ngaahi pule'anga 'o hangē ko e ngaahi anga 'o e ngaahi Pule'anga.

Kau minisita  
mei muli.

40. 'E tali 'e he Tu'i 'a e kau Fakafofonga (Foreign Ministers) 'o e ngaahi Pule'anga pea 'oku ngofua kiate ia ke folofola ki he Fale Alea 'aki 'ene tohi 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he Pule'anga pea mo e ngaahi me'a 'oku finangalo ke nau tokanga mo alea ki ai.

Ng. mafai 'o  
e Tu'i. 'Ai  
hono huafa ki  
he ng. lao.

41. Ko e Tu'i ko e Pule 'o e kau Nopele mo e kakai kotoa pe. 'Oku toputapu 'a e sino 'o e Tu'i. 'Oku 'iate ia 'a hono pule'i 'o e fonua ka 'oku 'i he 'ene kau Minisita 'a hono fai 'a e ngaue 'o e fonua (responsible). Neongo 'e fokotu'u 'e he Fale Alea 'a e ngaahi lao 'e 'ikai ke hoko kae 'oua kuo 'ai ki ai 'e he Tu'i hono huafa.

\* Na'e te'eki ngaue'aki 'a e Lao Fakatonutonu 'i he 'aho 31 Tisema 1988.

42. Ka hala 'a e Tu'i pea kuo te'eki kakato 'a e ta'u 'e hongofulu ma valu 'a hono 'ea 'e fakanofu ha Pilinisi Pule (Prince Regent) 'o hangē ko hono fangofulu ma tolu 'o e kupu. Pilinisi Pule.

43. Ka fie folau 'a e Tu'i ki ha fonua ki muli 'e ngofua ke ne fakanofu ha Pilinisi Pule (Prince Regent) ke fai 'a e ngaue Faka-Pule'anga lolotonga 'oku ne folau. Pea kapau 'e hala ai ha Tu'i lolotonga 'oku kei si'i hono 'ea 'i he te'eki kakato hono ta'u 'e hongofulu ma valu pea na'e 'ikai te ne fai ha tohi tuku pe kohai na'a ne finangalo ke Pilinisi Pule 'i he kei si'i hono 'ea 'e fakataha leva 'e he Prime Minister pe ko e Kapineta 'a e Fale Alea ('e 'ikai kau ai 'a e kau fakaafongā 'o e kakai) pea te nau fili 'aki 'a e paloti pe kohai 'e Pilinisi Pule. Pea ko ia 'oku nau fili te ne fai 'a e ngaue Faka-Pule'anga 'i he huafa 'o e Tu'i kae 'oua kuo kakato 'a e ngaahi ta'u 'o e Pilinisi ko e 'ea. Pilinisi Pule—Ko e anga 'o hono fakanofu.

44. 'Oku 'i he Tu'i pe ke fakanofu 'a e ngaahi hingoā faka'apa'apa pea ke tu'utu'uni mo tufa 'a e ngaahi faka'ilonga faka'apa'apa ka 'oku 'ikai te ne lava'i ke liliu 'a e hingoā 'o ha tokotaha 'oku ma'u hingoā tukufakaholo 'o hangē ko e ngaahi hingoā 'o e hou'eiki ma'u tofi'a mo e hou'eiki nopele 'a kinautolu 'oku 'a nautolu 'a e ngaahi tofi'a pea mo e hingoā tukufakaholo 'i he Fale Alea kae ngata pe 'i he talisone. Pea ka fakamaau'i ha taha 'i he talisone pea 'ilo 'oku mo'oni 'oku 'i he Tu'i ke fakanofu ha taha 'o e famili ko ia ke hoko ki he hingoā mo e tofi'a 'o ia kuo mo'ua pehē. 'Oku 'i he Tu'i ke tufa 'a e ng. hingoā faka-apa'apa.

45. 'Oku 'i he Tu'i 'i he loto ki ai 'a 'ene Kapineta ke tu'utu'uni ko e pa'anga fe 'oku ngofua 'i he Pule'anga ni pea ke tu'utu'uni mo pule ki hono tuki 'o e ngaahi pa'anga totonu 'o e Pule'anga ni 'a ia ko e pa'anga fakalao ia. Pa'anga.

46. Ka fai ha tau 'i he fonua ni pe tau 'a e fonua ni mo ha fonua 'e ngofua ki he Tu'i ke fokotu'u 'a e lao fakakautau (martial law) ki ha konga 'o e fonua pe ki he fonua katoa. Ko e lao fakakautau (martial law).

47. 'E 'ikai ue'i 'a e Fuka 'o Tonga (ko e fuka 'o Kingi Siaosi) 'o ta'engata ka 'e tu'u ma'u pe ia ko e fuka 'o e Pule'anga pea mo e Fuka faka-Tu'i (royal ensign) ko e fuka 'o e Ha'a Tu'i 'o Tonga 'o lauikuonga. Ko e fuka 'o Tonga.

48. Ko e ngaahi tofi'a fakamatapule 'o e Tu'i mo e ngaahi koloa 'a e Tu'i 'oku 'a'ana pe ke ne fa'iteliha ki ai. 'E 'ikai ala ki ai 'a e Pule'anga pe to'o ia 'i ha mo'ua Faka-Pule'anga. Ka ko e ngaahi fale 'e langa 'e he Pule'anga ma'ana mo e tofi'a 'e vahe kiate ia faka-Tu'i 'e tukufakaholo ia ko e koloa mo e tofi'a 'o e Ha'a Tu'i. Koloa 'a e Tu'i.

Tapu ke fakamaau'i 'a e Tu'i.  
e Tu'i.

49. 'E tapu ke fakamaau'i 'a e Tu'i 'i ha fakamaau'anga ko e me'a 'i ha mo'ua ta'e 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

### *Ko e Fakataha Tokoni*

Ko e fa'ahinga 'oku kau ki he Fakataha Tokoni pea mo e ng. mafai 'a e Fakataha Tokoni.

50. 'E fakanofu 'e he Tu'i 'a e Fakataha Tokoni ko e tokoni kiate ia 'i he 'ene ngaue mo e ngaahi me'a lalahi mo mamafa. 'E kau ki he Fakataha Tokoni 'a e Kapineti 'o hangē ko hono nimangofulu ma taha 'o e kupu pea mo e Hou'eiki Kovana 'o hangē ko hono nimangofulu ma fa 'o e kupu pea mo ha ni'ihī 'a ia 'e finangalo ki ai 'a e Tu'i ke fekau ke nau kau ai. *Pea ka 'i ai ha me'a pea kuo 'osi hono fakamaau'i 'i he Fakamaau'anga Lahi 'e ngofua ki ha fa'ahi ke tangi ki he Fakataha Tokoni 'a ia 'e toe fakamaau'i ai pea ko ia ko e fakamaau'anga faka'osi ia ka 'e 'ikai ngofua ki he Fakataha Tokoni ke toe fakamaau'i ha hiamatea ka ke tokoni pe ki he Tu'i 'i he fakatonutonu mo e fakasi'isi'i 'o ha tautea.\** Pea 'ilonga ha Lao 'e fokotu'u 'e he Tu'i mo e Fakataha Tokoni 'e 'ikai hoko kae 'oua kuo tohi 'e he Minisita hono hingoā ki ai 'a ia 'oku kau ki he 'ene potungaue 'a e Lao ko ia pea ka hala 'a e Lao ko ia ko ia pe 'e mo'ua ai pea ka fai 'a e Fale Alea 'e 'i he Fale Alea ke fakapapau ki he ngaahi Lao ko ia ke kau mo hoko ko e lao 'o e Pule'anga pe veteki. (*Lao Fika 25 'o e 1942; Fetongi 'e he Lao 13/1966.\*\**)

(\*) Kapineti ke he kupo'ua kuo'osi fakamaau'i 'i he Fakamaau'anga Lahi...

### *Ko e Kapineti*

Ko e fa'ahinga 'oku kau ki he Fakataha Kapineti pea mo e ng. mafai 'a e Kapineti.

51. Ko e Kapineti pe ko e kau minisita 'a e Tu'i ko e Palemia, Minisita ki Muli, mo e Minisita 'o e Fonua mo e Minisita 'o e Polisi pea mo ha kau minisita 'e fakanofu 'e he 'Ene 'Afio. Pea 'e 'i he Tu'i ke fakanofu 'a e kau minisita pea te nau ma'u 'a e tu'unga ko ia lolotonga 'oku finangalo ki ai 'a e Tu'i pe fakatatau mo e taimi te ne tu'utu'uni 'i he 'enau ngaahi tohi fakanofu pea 'e ngofua ke ma'u 'e ha minisita 'e taha ha lakanga loua pe lahi hake. Pea 'e ngofua ke fakamaau'i (impeach) 'a e kau minisita 'e he Fale Alea kapau 'oku 'ikai hoa mo e lao 'enau ngaue. Pea 'e kau 'a e kau minisita ki he Fakataha Tokoni pea te nau hu ki he Fale Alea 'o hangē ko e hou'eiki nopele 'o e Fale Alea. 'E fai 'e he minisita taki taha ha tohi 'i he ta'u kotoa pe ko e fakamatala ki he Tu'i 'a e anga 'o 'enau potungaue pea ko e tohi ko ia 'e 'atu 'e he Tu'i ki he Fale Alea 'o ka fai 'enau fakataha pea kapau 'oku fie 'ilo 'e he Fale Alea ha me'a 'oku kau ki he potungaue 'o ha minisita 'e taha te ne tali 'a e ngaahi fehu'i 'e fai 'e he Fale Alea mo fakamatala 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he 'ene potungaue. (*Lao Fika 25 'o e 1942; Fakotonutonu 'e he Lao 4 'o e 1979.*)

\* Ko e setesi ko eni 'oku paaki 'i he mata'itohi faka'itali 'e hoko ia ko e kongā 'o e kupu 50 kae 'oua kuo ngaue'aki 'a e Lao 13 'o e 1966.

\*\* Na'e te'eki ngaue'aki 'a e Lao Fakaangaanga 'i he 'aho 31 Tisema, 1988.

52. 'E ma'u 'e he hou'eiki Kapineti taki taha ha fale 'ofisi 'i Nuku'alofa ko e kolomu'a 'o e Pule'anga pea 'e 'iate ia ke vakai ki he anga 'o e ngaue 'o e kau ngaue kotoa pe 'oku kau ki he 'ene potungaue. Pea 'e langa pe no 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fale 'ofisi 'e lelei mo taau mo e ngaue 'a e kau minisita taki taha.

Ng. fatongia  
'o e kau  
minisita.

53. Pea ka fakataha 'a e Fale Alea 'e 'atu 'e he Minisita Tauhi Pa'anga koe'uhi ko e Kapineti ha tohi fakamatala ki he anga 'o e tauhi 'a e pa'anga kotoa pe 'a hono hu mai mo e hu atu 'i he ta'u ko e pe talu mei he Fakataha Alea 'e taha mo e anga 'o 'ene hu mai mo hu ki tu'a.

Ke 'atu 'e he  
minisita  
tauhi pa'anga  
ha tohi  
fakamatala ki  
he Fale Alea.

54. 'E fakanofu 'e he Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e Kovana ki Ha'apai mo Vava'u. Pea 'e hu 'a e ongo Kovana ko e me'a 'i hona tu'unga ki he Fakataha Alea pea te na kau 'i he Fakataha Tokoni lolotonga 'oku na ma'u 'a e tu'unga 'o e Kovana. Pea te na Kovana pe lolotonga 'oku finangalo ki ai 'a e Tu'i.

Kau  
Kovana—  
anga 'o  
honau  
fakanofu.

55. 'E tapu ke tu'utu'uni 'e ha Kovana ha lao ka ko 'ene ngaue ke vakai pe 'oku fai 'e he potu fonua 'oku ne nofo ki ai 'o hange ko e lao. Ka hala 'a e pule 'a ha Kovana 'oku ngofua ke faka'ilo mo fakamaau'i (impeach) ia 'i he Fale Alea.

Ng. mafai 'o  
e kau  
kovana.

### *Ko e Fale Alea*

56. 'Oku 'i he Tu'i mo e Fale Alea ke fokotu'u 'a e ngaahi lao, pea 'e nofo fakataha 'a e hou'eiki nopele mo e kau fakafongia 'o e kakai 'i he fale pe taha. Pea 'ilonga ha me'a 'oku loto ki ai 'a e Fale Alea pea ka lau mo hiki nima tu'o tolu honau toko lahi ki ai 'e toki 'ave ia ki he Tu'i ke ne 'afio'i pea kapau te ne finangalo ki ai pea 'ai ki ai 'a hono huafa 'e hoko leva ko e lao. 'E lau ko e hiki nima 'a e hiki nima pe ko e tu'u 'o mavahevahe 'ilonga pe ko e lau ngutu "Ko ē" pe "Ikai." (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Mafai 'o e  
Fale Alea.

57. 'E ui 'a e Fale Alea ko e Fale Alea 'o e Pule'anga 'o Tonga.

Hingoa.

58. 'E fakataha 'a e Fale Alea 'o 'ikai si'i hifo 'i he mahina 'e hongofulu ma ua kotoa pe ka 'e ngofua ke tu'utu'uni ke fakataha 'a e Fale Alea 'i ha taimi pe. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Ng.  
fakataha.

59. Ko e Fale Alea ko e kau Minisita 'o e Fakataha Tokoni mo e Kapineti 'a ia 'e hu ai 'o hangē ko e kau nopele ko e kau fakafongia 'o e kau nopele pea mo e kau fakafongia 'o e kakai. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Kinautolu  
'oku hu 'i he  
Fale Alea

Kau  
fakafofonga.

60. 'E fili 'e he kau nopele 'o e Pule'anga mei he kau nopele ha toko hiva ko e kau fakafofonga nopele pea 'e fili 'e he kakai tukuhau 'oku 'atā faka-lao ha toko hiva mei he kakai tukuhau ko e kau fakafofonga kakai. 'E 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni pe 'e fēfē 'a hono vahevahe 'a e kau fakafofonga ki he ngaahi vahefonua. (*Lao Fika 1 'o e 1914; Fakatonutonu 'e he Lao 17 'o e 1982.*)

Ko e Sea.

61. 'E fakanofu 'e he Tu'i 'a e Sea 'o e Fale Alea ka ko e kau ngaue kehe 'o e Fale Alea 'e fakanofu 'e he Fale Alea.

Ko e ng.  
tu'utu'uni 'o  
e Fale Alea.

62. 'E tu'utu'uni 'e he Fale Alea ki he ngaahi lao foki 'oku kau ki he 'enau ngaahi fakataha.

Ko e ng.  
me'a totonu  
'oku kau ki  
he kau  
nopele.

63. (1) 'E 'ikai hoko ha taha ki he tu'unga 'o e kau nopele 'o kapau 'oku ne faha pe vale pe 'oku fakatapui 'e hono uofulu ma tolu 'o e kupu.

(2) 'Oku ngofua ki he kau nopele kotoa pe ke kau ki he fili 'i ha fili fakafofonga nopele 'e fai mo hu ki he Fale Alea kapau kuo fili ia 'o hangē ko e lao.

Ko e ngaahi  
mafai ke fili  
ki he  
fakafofonga  
'o e kakai.

64. Ko e taha Tonga kotoa pe kuo kakato hono ta'u uofulu ma taha 'a ia ko ha tangata pea 'oku 'ikai ko ha nopele pea 'oku ne li tukuhau pe ko ha tangata ia pe ko ha fefine 'a ia 'oku ne poto 'i he laukonga mo e tohinima pea 'oku 'ikai faha pe vale pea 'oku 'ikai fakatapui ia 'e hono uofulu ma tolu 'o e kupu 'oku pau ke ngofua ke ne kau 'i he fili 'o e kau fakafofonga 'o e kakai ki he Fale Alea pea 'i he 'aho kuo tu'utu'uni ke fai ai 'a e fili kuo pau ke faka'atā ia mei hano faka'ilo koe'uhi ko ha mo'ua. (*Lao Fika 15 'o e 1951.*)

Ko e ng.  
me'a totonu  
'oku kau ki  
he kau  
fakafofonga  
'o e kakai.

65. 'E fai 'a e fili 'o e kau fakafofonga 'o e kakai 'aki 'a e pālōti pea 'ilonga ha taha kuo fakangofua ke fili 'e ngofua ke fili ia ko e fakafofonga, kae kehe kuo pau he 'ikai fili ha taha 'a ia kuo fai ki ai ha tu'utu'uni 'i ha Fakamaau'anga 'i he Pule'anga ke totongi ha pa'anga kuo tuhu'i pau 'a ia ko hono kotoa pe kongā 'o ia 'oku te'eki ke totongi pe kuo tu'utu'uni ke totongi fakakongokonga 'a e kotoa pe ha kongā 'o e pa'anga 'oku te'eki ke totongi fakakongokonga ko ia 'i he 'aho 'oku 'oatu ai 'e he tokotaha ko ia 'ene pepa fili ki he 'Ofisa Faifili:

Ka 'e 'ikai ngofua ki ha taha kuo ne ma'u ha tu'unga vāhenga 'i he Pule'anga ke hū ki he Fale Aleá ngata pē 'a e Kau Minisitā, mo e Kau Kōvana. (*Fetongi 'e he Lao 8 'o e 1978.*)

Ko e  
fakamana'i  
mo e totongi  
fakafufū.

66. Kapau 'e 'i ai ha fakamana 'e fai 'e ha fakafofonga pe ko ha totongi fakafufū koe'uhi ke fakaloto'i ha taha ke fili ia 'e faka'ilo ia ki he me'a ko ia pea ka 'ilo 'oku mo'oni 'e fakahifo 'e he Fale Alea.

67. 'E ngofua ki he kau nopele pe 'o e Fale Alea ke feme'a'aki pe hiki nima ki he ngaahi lao 'oku kau ki he Tu'i pe ko e Fale 'Alo pe ko e ngaahi hingo mo e ngaahi tofi'a 'o e kau nopele pea 'osi hono lau mo hiki nima tu'o tolu honau toko lahi 'o e kau nopele 'o e Fale Alea 'e 'ave ki he Tu'i ke ne finangalo ki ai. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Ng. mafai 'a  
e kau nopele.

68. Kapau 'e alea 'a e Fakataha Alea ki ha me'a mo loto ki ai pea 'ave ia ki he Tu'i pea ka 'ikai te ne finangalo ki ai 'e tapu ke toe alea 'a e Fale Alea ki ai 'i he ta'u ko ia kae 'oua kuo nau toe fakataha 'i he 'enau fakataha alea 'e hoko mo ia.

Ka 'ikai  
finangalo 'a e  
Tu'i ki ha lao  
'oku tapu ke  
toe alea'i.

69. 'E ngofua ki he Fale Alea ke fakamaau 'a e anga 'o e kau fakafongfa 'o e Fale Alea pea neongo 'e 'ikai katoa 'a e Fale Alea 'e ngofua ki he Fale Alea ke fai 'a e alea mo fokotu'u 'a e ngaahi lao mo e fai 'a e ngaahi ngaue 'o kapau 'oku 'i ai 'a e vaeua malie 'o e kau fakafongfa 'o e Fale Alea pea kapau 'oku si'i hifo 'i he vaeua malie 'a e kau fakafongfa 'o e Fale Alea 'e tutuku 'a e Fale Alea 'o tuku ki ha 'aho kehe, pea 'i he 'enau toe fakataha kapau 'oku 'ikai te nau tatau mo e vaeua malie 'e ngofua ki he Tu'i pe 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke fekau fakamalohi ke katoa mai 'a e kau fakafongfa 'o e Fale Alea pea kapau 'oku 'i ai ha ni'ih'i 'oku 'ikai te nau ha'u leva 'e ngofua ke tu'utu'uni he Fale Alea hanau tautea 'i he 'enau talangata'a. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Ko e toko  
lahi pea lava  
ke fai 'a e  
Fale Alea.  
Lao 1 'o e  
1914.

70. Ka 'i ai ha taha te ne lea ta'e faka'apa'apa pe anga ta'e taau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'e ngofua ki he Fale Alea ke fakapopula'i ia 'o a'u ki he 'aho 'e tolungofulu pea kapau lolotonga 'oku kei fai 'a e fakataha 'e tohi 'e ha taha ha ngaahi me'a ko e lohiaki'i 'o e Fale Alea pe ko e fakamana'i honau tokotaha pe ko 'ene koloa pe fakahaofi ha taha kuo fekau 'e he Fale Alea ke 'omi 'e ngofua foki ke fakapopula'i ia 'o a'u ki he 'aho 'e tolungofulu.

Anga ta'e  
taau 'i he 'ao  
'o e Fale  
Alea.

71. Ka fakamaau'i ha fakafongfa 'o e kau nopele 'o e Fale Alea 'e 'ikai ngofua ke lea pe hiki nima 'a e kau fakafongfa 'o e kakai pea ka 'i ai ha fakafongfa 'o e kau nopele 'e fakahifo 'e he kau nopele 'o e Fale Alea 'e 'i he kau nopele ke fakanofa ha taha ke fetongi ia 'i he Fale Alea ka 'e 'ikai mole ai hono hingo 'eiki pe ko hono tofi'a kapau 'oku 'ikai ko e talisone pe ko e angatu'u. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

'Oku ngofua  
ke fakahifo  
ha nopele 'o  
e Fale Alea.

72. 'E tauhi 'a e tohi 'o e ngaahi alea 'o e Fakataha Alea pea 'e tohi ai 'a e hiki nima 'a e kau fakafongfa taki taha 'i he ngaahi me'a na'a nau loto ki ai pea mo e ngaahi me'a na'e 'ikai te nau loto ki ai. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Tohi 'o e Fale  
Alea.

73. 'E 'ikai ngofua ke puke pe fakamaau'i ha fakafongfa 'o e Fale Alea lolotonga 'oku kei fai 'a e fakataha ngata pe 'i he'ene fai ha hia

Tapu ke  
puke.

'oku hopo sula pea 'e 'ikai ngofua ke faka'ilo ia koe'uhi ko ha lea na'a ne fai pe fakahāhā 'i he Fale Alea. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Fakafisi.

74. Ka 'i ai ha taha 'o e kau fakafongfa 'o e Fale Alea 'oku fie nofo mei he Fale Alea 'oku ngofua ke ne tohi pehē ki he 'Eiki Sea pea ka fai ha tohi pehē 'e ngata leva 'ene kau 'i he Fale Alea. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Ko e faka'ilo.  
(Impeachment)

75. (1) 'E ngofua ki he kau fakafongfa 'o e Fale Alea ke faka'ilo (impeach) ha taha 'o e Fakataha Tokoni, Minisita, Kovana, pe Fakamaau Lahi koe'uhi ko ha taha 'o e ngaahi hia ko 'eni—

Maumau'i 'o e ngaahi lao pe tu'utu'uni 'o e Fale Alea, pe pule'i hala, pe ta'e fe'unga, pe maumau'i pe kākaa'i 'o ha koloa 'a e Pule'anga, pe fai ha ngaahi me'a 'a ia 'e ngalingali fakatupu ha faingata'a 'i he vaha'a 'o e fonua ni mo ha fonua kehe. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

(2) Kuo pau ke tomu'a 'atu ki ha taha kuo faka'ilo ha tatau 'i he tohi nima 'o e ngaahi me'a 'oku faka'ilo ai ia 'i he 'aho 'e fitu 'i he te'eki ke hoko 'a e 'aho 'e fai ai 'a e fakamaau.

(3) 'E fai 'a e fakamaau 'o hangē ko hono hongofulu ma taha 'o e kupu.

(4) 'E sea ai 'a e Tu'i Fakamaau Lahi ka kapau 'e faka'ilo 'a e Tu'i Fakamaau Lahi kuo pau ke fakanofu 'e he Tu'i ha taha kehe mei he Fale Alea ke sea ai.

(5) Hili 'a e fakamatala fakamo'oni 'a e kau fakamo'oni 'e hu ki tu'a mei he Fale Alea 'a e fakafongfa kuo faka'ilo pea 'e fakakaukau 'a e Fale Alea ki he ngaahi me'a pea ma'u 'enau fakapapau ki ai 'e toe 'omi 'a e faka'iloa ki he Fale Alea pea 'e fakaha kiate ia 'a e tu'utu'uni. Ka 'ilo 'oku mo'oni 'e ngofua ki he Fale Alea ke fakahifo ia mei hono tu'unga ka kapau 'oku 'ilo 'oku ne tonuhia 'e 'ikai ke ngofua ke toe faka'ilo ia koe'uhi ko e ngaahi me'a ko ia na'e fua faka'ilo ai ia 'o hangē ko hono hongofulu ma ua 'o e kupu.

Toe fili.

76. Ka pekia pe nofo ha taha 'o e kau fakafongfa 'o e kau nopele pe kakai kuo pau 'e fekau leva 'e he 'Eiki Sea ke toe fili 'e he kau nopele pe vahefonua ko ia ha fakafongfa ko hono fetongi. Ka 'oku pau 'e ma'u 'e he Fale Alea 'a e mafai ke fakataha mo fai 'a e ngaahi ngaue neongo pe 'oku 'ikai katoa ai 'a e Fale Alea. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

Ko e fili fa'a  
fai.

77. 'E fili fo'ou 'o 'ikai si'i hifo 'i he ta'u 'e tolu kotoa pe 'a e kau fakafongfa 'o e kau nopele mo e kakai ka 'oku ngofua ki he Tu'i ke veteki 'a e Fale Alea neongo 'oku 'ikai kakato 'a e ta'u 'e tolu kapau 'oku ne finangalo ki ai pea fekau ke toe fili 'i he ngaahi potu fonua 'o e Pule'anga 'o hangē ko e lao. (*Lao Fika 1 'o e 1914.*)

78. 'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni 'a hono lahi 'o e tukuhau 'e fai 'e he kakai 'o e fonua ni mo hono lahi foki 'o e totongi tute 'e fai, pea mo hono lahi 'o e totongi ki he ngaahi tohi fakangofua fakatau pea 'e 'iate kinautolu pe foki 'a e vahe 'o e pa'anga 'o e Pule'anga ko e me'a 'i he ngaahi mo'ua mo e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga 'o hangē 'oku tu'u 'i hono hongofulu ma hiva 'o e kupu. Pea 'i he fakaha 'e he Minisita Tauhi Pa'anga 'a hono lahi 'o e pa'anga na'e hu mai 'i he ngaahi ta'u hoko mo e fakataha 'a e Fale Alea pea mo hono lahi 'o e pa'anga na'e hu ki tu'a ko e me'a 'i he ngaahi mo'ua 'o e Pule'anga 'e fakakaukau 'e he Fale Alea pe fiha 'a e pa'anga te nau fakangofua 'a hono ngaue'aki 'i he vaha'a 'o e ongo fakataha ko e me'a 'i he ngaahi mo'ua 'o e fonua. Pea ko ia te nau tu'utu'uni 'a hono lahi 'e to'o ki he ngaahi ngaue mo e ngaahi me'a kehekehe 'o e fonua pea ko ia 'oku tu'utu'uni pehē 'e he Fale Alea 'e fai ki ai 'e he kau minisita.

'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he tukuhau.

79. 'Oku ngofua ki he Fale Alea ke alea'i ki hono fakatonutonu 'o e Konisitutone, kapau 'oku 'ikai ko e ue'i 'a e ngaahi lao 'o e tau'atina, mo e ngaahi lao 'oku kau ki he hokohoko Tu'i, pea mo e ngaahi tofi'a, mo e hingoa 'o e hou'eiki nopele ma'u tofi'a tukufakaholo. Pea 'ilonga ha kupu 'o e Konisitutone 'oku loto ke fakatonutonu 'e he Fale Alea, pea hili 'enau hiki nima tu'o tolu ki ai 'e he Fale Alea, 'e 'ave 'a e ngaahi kupu 'oku nau loto ke fakatonutonu ki he Tu'i, pea kapau 'oku loto taha ki he ngaahi fakatonutonu ko ia 'a e Kapineta 'a e Tu'i mo e Fakataha Tokoni, 'e toki ngofua ki he Tu'i ke finangalo ki ai, pea 'i he 'ai 'e he Tu'i 'a hono huafa ki ai, 'e hoko ko e lao.

Ko e ng. faka-tonutonu 'o e Konisitutone.

80. Pea 'e pehē ni 'a e anga 'o e lea 'e fokotu'u mo kamata 'aki 'a e ngaahi lao "'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē."

Ko e anga 'o e lea 'e kamata 'aki ha ng. Lao.

81. Ko e me'a ke ta'ofi 'a e maveuveu 'i he fokotu'u lao 'e kau 'a e lao 'e taha ki he me'a 'e taha pea ko ia 'e ui 'aki.

Kau 'a e lao 'e taha ki he me'a 'e taha.

82. Ko e ngaahi lao 'o e Pule'anga ni 'e kei hoko ko e lao kae 'oua kuo ue'i ia 'e he Fale Alea ngata pe 'a e ngaahi lao 'oku faikehekehe mo e Konisitutone. Pea 'ilonga ha lao kuo fakahoko 'e he Fale Alea pe Fakataha Tokoni pea faikehekehe mo e Konisitutone 'e ngofua ki he Tu'i Fakamaau ke ta'ofi ke 'oua na'a fai ki ai kae 'oua kuo toe fakataha 'a e Fale Alea. (*Lao Fika 6 'o e 1903 Kupu 341.*)

'Oku ngofua ki he Tu'i Fakamaau Lahi ke ta'ofi ha ng. lao.

83. 'E fai 'a e fuakava ni 'e he hou'eiki 'o e Fakataha Tokoni: "'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko Taufahau Tupou IV ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea te u tauhi ma'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitutone 'o e Pule'anga 'o Tonga pea te u tokoni ki he ngata'anga 'o 'eku poto 'i he ngaahi me'a

Ng. fuakava 'o e hou'eiki 'o e Fakataha Tokoni mo e kau fakafongonga.

kotoa pe 'e kau ki he Fakataha Tokoni." 'E fai 'a e fuakava ni 'e he kau Minisita: "'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua te u fai talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko Taufa'ahau Tupou IV ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea te u tauhi ma'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitutone 'o e Pule'anga 'o Tonga pea fai 'a e ngaue 'i he 'eku potungaue ki he ngata'anga 'o 'eku mafai koe'uhi ke lelei 'a e Tu'i mo e Pule'anga ni." 'E fai 'a e fuakava ni 'e he hou'eiki nopele mo e kau fakafofonga 'o e kakai: "'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko Taufa'ahau Tupou IV ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea te u tauhi ma'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitutone 'o e Pule'anga 'o Tonga, pea fai totonu mo ma'oni'oni 'a e lakanga mo e ngaue 'o e Fale Alea." 'E tohi 'e he Fakataha Tokoni honau hingoa ki he tohi fuakava mo lau ia 'i he 'ao 'o e Tu'i. 'E tohi 'e he kau minisita honau hingoa ki he tohi fuakava mo lau ia 'i he 'ao 'o e Tu'i. 'E tohi 'e he hou'eiki nopele pea mo e kau fakafofonga 'o e kakai honau hingoa ki he tohi fuakava mo lau ia 'i he 'ao 'o e Fakataha Alea.

### *Ko e Fakamaau'anga*

Ng. faka-  
maau'anga.

84. 'E fai 'a e fakamaau 'i he Pule'anga ni 'i he Fakamaau'anga Tangi, 'i he Fakamaau'anga Lahi, Fakamaau'anga Polisi, pea mo e Fakamaau'anga Fonua. (*Lao Fika* 25 'o e 1916; *Fakatonutonu 'e he Lao* 13/66.\*)

Ko e Faka-  
maau'anga  
Tangi.

85. \*\*Kuo pau ko e Fakamaau'anga Tangi 'a e Tu'i Fakamaau Lahi 'o Tonga mo ha ngaahi fakamaau kehe 'a ia 'e fakanofa mei he taimi ki he taimi 'e he Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni:

Ka kuo pau 'e 'ikai ke fakanofa ha taha tuku kehe—

(a) ka 'oku ne ma'u, pē na'a ne ma'u ha tu'unga ngāue fakamaau mā'olunga, pē

(b) (i) kuo ne paasi ke ngāue ko ha fakafofonga lao 'i ha fakamaau'anga 'i ha feitu'u 'i he ngaahi pule'anga 'o 'Ene 'Afio ko e Tu'i 'o Pilitāniā 'o ne ma'u ai ha mafai ta'e fakangatangata 'i he ngaahi me'a faka-sivile pē ngaahi me'a kau ki he hia; pē

(ii) kuo fuoloa 'ene paasi ke ngāue pehē 'o 'ikai ke si'i hifo 'i he ta'u 'e hongofulu. (*Fakalahi 'e he Lao* 13/66.)

Ko e Faka-  
maau'anga  
Lahi.

86. Ko e Fakamaau'anga Lahi kuo pau ko e fakamaau 'e ui ko e Tu'i Fakamaau Lahi, pea mo ha kau fakamaau kehe 'a ia 'e fakanofa mei he taimi ki he taimi 'e he Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni, 'o kau ki ai pe ta'e kau ki ai ha sula. (*Fetongi 'e he Lao* 28 'o e 1978.)

\* Na'e te'eki ngaue'aki 'a e Lao Fakatonutonu 'i he 'aho 31 Tisema 1988.

\*\* Na'e te'eki ngaue'aki 'a e kupu ni 'i he 'aho 31 Tisema 1988.

87. 'E ma'u 'e he kau fakamaau lahi honau tu'unga lolotonga 'oku nau anga taau mo honau tu'unga mo 'enau ngaue pea te nau ma'u 'a e ngaahi vahenga 'o hange ko ia 'e tu'utu'uni 'e he Fale Alea pea 'e ngofua ki he Fale Alea ke fakalahi honau vahenga ka 'e 'ikai ngofua ke nau fakasi'isi'i lolotonga 'oku nau ma'u 'a e tu'unga ko ia:

Kau fakamaau ke ma'u honau tu'unga lolotonga 'oku nau anga taau.

Ka kuo pau ke fakalao 'a e fakanofu 'o e kau fakamaau 'o e Fakamaau'anga Tangi ki he taimi fakangatangata, pē ki he ngaahi me'a 'i ha hopo makehe 'a e Fakamaau'anga Tangi, pē ki he ngaahi hopo makehe 'e 'oatu ki he Fakamaau'angá, 'i ha vahenga ko iá pē totongi kehe, 'a ia 'e faka'atā 'e he Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni. (*Fakalahi 'e he Lao 13 'o e 1966.\**)

88. (1) Kuo pau ke ngofua ki he Palemia (Prime Minister) 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'i he huafa pea ma'a 'Ene 'Afio 'i ha taimi lolotonga 'a e puke pe mama'o 'a ha fakamaau, pe ha toe 'uhinga fakataimi kehe ke fokotu'u ha fakamaau le'ole'o ki he taimi 'oku lolotonga puke pe mama'o ai 'a e fakamaau pe ki he taimi 'e 'aonga ke fakamo'ui ai 'a e 'uhinga fakataimi.

Fakamaau le'ole'o.

(2) Kuo pau ke ma'u 'e ha fakamaau le'ole'o 'a e mafai mo e ngaahi pule 'o e, pea 'e ngofua ke ne ngaue'aki 'a e ngaahi mafai kotoa pe 'a ia 'oku foaki 'i he pe ngofua ke ngaue'aki 'e ha fakamaau pea kuo pau ke totongi atu ki ai 'a e vahenga 'o hangē ko ia 'e fokotu'u 'e he Kapineti. (*Fakalahi 'e he Fika 14 'o e 1955.*)

89. 'Oku 'i he kau fakamaau lahi ke tu'utu'uni ki hono anga 'o e fai 'o e ngaahi hopo sula mo pule'i 'a e anga 'o e fai 'o e ngaahi Fakamaau'anga si'i mo fai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku kau ki he fakamaau'anga.

Ng. mafai.

90. 'Oku 'i he ngaahi fakamaau'anga ke fakamaau 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he Lao mo e Fai Totonu (equity) 'o hangē ko e Konisitutone mo e ngaahi Lao 'o e Pule'anga (ka 'e 'ikai ngofua ke fakamaau'anga 'a e ngaahi hiamatea 'a ia kuo fili 'e he faka'iloa ke fakamaau'anga 'aki 'a e kau sula tuku kehe foki 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he fonua 'a ia 'e fai hono fakamaau'anga 'e ha Fakamaau'anga Fonua pea 'e ngofua ke tangi mei ai ki he Fakataha Tokoni) pea mo e ngaahi me'a 'oku kau ki he Talite mo e ngaahi Pule'anga muli pea mo e ngaahi me'a 'oku kau ki he kau Minisita mo e kau Konisela mo e ngaahi me'a 'oku kau ki he folau 'i Tonga (maritime cases). (*Lao Fika 25 'o e 1916; Lao Fika 25 'o e 1942.*)

Ng. mafai 'o e Fakamaau'anga Lahi.

91.† (1) Fakatatau ki he tu'utu'uni 'o ha Lao 'o e Fale Alea ne pule'i 'a e ngaahi tangi ki he Fakamaau'anga Tangi, ko ha fa'ahi ki he ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga Lahi 'oku fakaloto mamahi kiate

Ngaahi Tangi me'i he Fakamaau'anga Lahi.

\* Na'e te'eki ngaue'aki 'a e polovesio ni 'i he 'aho 31 Tisema 1988.

† Na'e te'eki ngaue'aki 'a e kupu ni 'i he 'aho 31 Tisema 1988.

ia ha tu'utu'uni na'e fai 'e he Fakamaau'anga 'i he ngaahi fakamaau ko iá, pē ko ha fakamaau 'i ai; 'i hono 'uluaki fakamaau'i, 'e ngofua ke tangi ki he Fakamaau'anga Tangi koe'uhi ko e tu'utu'uni ko iá.

(2) Tuku kehe 'o ka 'i ai ha tu'utu'uni 'o ha Lao 'o e Fale Aleá, pē ko ha ngaahi lao kau ki he fa'ahinga tangi 'oku fakangatangatá, kuo pau 'e 'ikai ke fai ha tu'utu'uni tukupau ki ha tangi 'e ha kau mēmipa 'e tokosi'i hifo 'i he toko tolu 'o e Fakamaau'anga Tangi.

Mafai 'o e  
Faka-  
maau'anga  
Tangi.

92. \*E 'i he Fakamaau'anga Tangi ke fakamaau'i mo fai ha tu'utu'uni ki he ngaahi tangi kotoa pē koe'uhi ko e Konisitutone pē 'o ha Lao 'o e Fale Aleá, 'a ia 'oku fe'unga fakalao mei he Fakamaau'anga Lahi pē ha fakamaau 'o ia, pea kuo pau ke toe ma'u mo ha pē ko ha mafai fakalao kehe 'e tuku kiate ia 'e he Lao ko iá. (Fakalahi 'e he Lao Fika 13 'o e 1966.)

Fakalahi  
lao.

93. 'E 'i he kau fakamaau lahi ke fakaha pe ko e ha 'a e anga 'o 'enau fakakaukau 'i he ngaahi me'a mamafa mo faingata'a 'o ka tu'utu'uni 'e he Tu'i, Kapineti pe Fale Alea ke fai pehē.

'Oku 'ikai ke  
ngofua ke  
fakamaau 'e  
ha fakamaau  
ha tangi mei  
ha me'a na'a  
ne tomu'a  
fakamaau'i.

94. 'E 'ikai ngofua ki ha fakamaau lahi ke ne toe fakamaau ha me'a na'a ne tomu'a fakamaau ka 'i ai ha fakamaau'anga tangi 'e fai.

Ko e fuakava  
'a e  
fakamaau.

95. 'E fai 'e he Tu'i Fakamaau lahi mo ha fakamaau lahi kehe 'a e fuakava ko 'eni: "'Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua te u fai talangofua kia Taufua'ahau Tupou IV ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea te u tauhi ma'oni'oni mo totonu mo ta'e filifilimanako 'eku ngaue 'i hoku tu'unga ko e fakamaau 'o hangē ko e Konisitutone mo e ngaahi Lao 'o e Pule'anga ni." 'E lau mo tohi hono hingoa ki he fuakava ni 'e he fakamaau 'i he 'ao 'o e Kapineti.

Ka kuo pau ko ha Tu'i Fakamaau Lahi pē ha fakamaau kehe 'oku 'ikai ko e tokotaha Tonga kuo pau ke ne fai 'a e fuakava 'oku hoku 'i heni 'o fetongi 'aki 'a e fuakava kuo hili: "'Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua te u fai totonu mo ta'e filifilimanako 'a hoku ngaahi fatongia faka-e-fakamaau 'o fakatatau ki he Konisitutone pea mo e ngaahi Lao 'o e Pule'anga". (Fakalahi 'e he Lao 13 'o e 1966.†)

Ng. totongi  
faka-  
maau'anga.

96. 'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he ngaahi totongi 'e fai koe'uhi ko e ngaahi fakamaau'anga kehekehe. 'E tauhi 'e he Failesisita 'o e Fakamaau'anga Lahi 'a e ngaahi tohi 'o e ngaahi fakamaau 'oku fai 'i he ngaahi Fakamaau'anga.

\* Na'e te'eki ngauc'aki 'a e kupu ni 'i he 'aho 31 Tisema 1988.

† Na'e te'eki ngauc'aki 'a e polovesio ni 'i he 'aho 31 Tisema 1988.

97. 'E 'ikai ngofua ki ha 'ofisa 'i ha fakamaau'anga ke ma'u ha konga 'o ha tautea pa'anga kuo totongi 'e ha taha na'e mo'ua koe'uhi ko ha maumau lao pe ke vahe 'e he Pule'anga ha kau popula ke ngaue ki ha 'ofisa fakamaau'anga, 'ofisa polisi, tangata sula, pe ko ha taha kehe koe'uhi ko e totongi koe'uhi ko e ngaue na'a nau fai.

'E 'ikai ngofua ke tali 'e he fakamaau ha tautea pa'anga.

98. 'E 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni 'a e anga 'o e ngaahi tohi fekau 'o e ui 'o e kau sula mo hono lahi 'o e totongi (ka 'i ai) 'oku totonu ke nau ma'u.

Kau sula.

99. Ka 'i ai ha taha kuo tuku ke fakamaau'i 'i he Fakamaau'anga Lahi koe'uhi kuo ne fai ha hia 'a ia 'oku tautea 'aki 'a e ngaue popula 'o lahi hake 'i he ta'u 'e ua pe ha tautea pa'anga ko e pa'anga 'e nimangeau pe ki he ongo tautea fakatou'osi ko ia kuo pau 'e fai 'aki 'a e sula kapau te ne loto ki ai; pea ka 'i ai ha fakakikihi 'e hoko 'i ha hopo sivile 'e fai 'i he Fakamaau'anga Lahi, 'e ngofua ki ha fa'ahi 'i he hopo ko ia ke fili ke fai 'aki 'a e sula; pea 'e 'ikai tamate'i 'a e lao ni 'o ta'engata. (*Lao Fika 9 'o e 1918; Lao Fika 7 'o e 1933; Lao Fika 25 'o e 1942; Fakatonutonu 'e he Lao 25 'o e 1984.*)

Hopo sula.

100. Ko e ngaue 'a e kau sula kapau ko e hopo hia 'oku fai ke fakaha pe 'oku halaia pe tonuhia 'a ia kuo faka'ilo pea ke fakaha pe 'o hangē ko e ngaahi fakamo'oni 'oku fai 'i he 'ao 'o e Fakamaau'anga. 'I he ngaahi hopo sivile 'oku 'i he kau sula ke fakaha ko e ha 'a e totongi pe totongi huhu'i ('o hangē ko ia 'e hoko) 'oku totonu ke fai 'o hangē 'oku ha mai kiate kinautolu 'oku totonu ke fai.

Ko hono anga 'o e tu'utu'uni ke halaia pe tonuhia.

101. 'Oku 'i he fakamaau lahi kapau ko e fakamaau'i 'o ha hiamatea pe ko ha mo'ua pa'anga ke fakamatala ki he kau sula 'a e lao 'oku kau ki ai pea ke tokoni kiate kinautolu koe'uhi ke nau 'ilo 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he me'a 'oku fakamaau'i koe'uhi ke nau lava ke fakakaukau totonu ko e ha 'a e me'a 'oku totonu ke nau fai. Pea 'oku 'i he fakamaau lahi ke fakaha mo ta'ofi 'a e ngaahi lea mo e ngaahi fakamo'oni 'oku ta'e kau pe ta'etaau mo e me'a 'oku fakamaau'i.

'Oku 'i he fakamaau ke fakamatala 'a e lao etc. ki he kau sula.

102. 'E fai 'a e tohi fakamatala 'e he Tu'i Fakamaau Lahi tu'o taha 'i he ta'u kotoa pe ki he Tu'i ko e me'a 'i he anga 'o 'ene potungaue mo e anga 'o e fonua 'a hono lelei mo hono kovi pea ko e tu'utu'uni mo e lao fe 'oku ha mai kiate ia 'oku totonu ke fakatonutonu. Pea ko e tohi ko ia 'e 'ave 'e he Tu'i ki he Fale Alea 'o ka fai 'enau fakataha 'o hangē ko e ngaahi tohi 'a e kau minisita.

'E fai 'e he Tu'i Fakamaau ha tohi fakamatala ki he anga 'o e fonua, 'a hono lelei mo hono kovi.

103. 'E 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he taimi mo e potu fonua fe 'e fai ai 'a e ngaahi Fakamaau'anga pea kuo pau foki ke nau fakangatangata 'a e ngaahi mafai 'a e kau fakamaau polisi 'i he

Ng. mafai 'a e kau fakamaau polisi.

ngaahi me'a 'oku kau ki he hopo hia mo e sivile pea te nau tu'utu'uni foki ki he ngaahi me'a 'oku totonu ke tuku atu ke hopo 'i he Fakamaau'anga Lahi.

### KONGA III.—KO E FONUA

'Oku 'i he  
Pule'anga 'a  
e ng.  
kelekele  
kotoa pe.

104. 'Oku 'i he Tu'i 'a e fonua kotoa pe mo e kelekele mo e ngaahi tofi'a mo e ngaahi 'api pea 'oku ngofua kiate ia ke finangalo ke tuku ki ha hou'eiki nopele mo ha hou'eiki ma'u hingoa pe ha kau matāpule 'oku ne finangalo ki ai ha tofi'a pe ko ha ngaahi tofi'a ke hoko ko honau ngaahi tofi'a ke tukufakaholo. 'Oku toe fakapapau 'i he Konisitutone ni 'e tapu 'aupito 'aupito 'o ta'engata ki ha toko taha pe ko e Tu'i pe ko ha taha 'o e hou'eiki mo e kakai 'o e fonua ni ke fakatau ha konga si'i 'o e kelekele 'o e Pule'anga 'o Tonga ngata pe ke lisi 'o hangē 'oku tu'u 'i he Konisitutone pea ke mokisi (mortgage) ia 'o fakatatau ki he Lao 'o e Kelekele. Pea 'e hoko 'a e tohi ni ko e fuakava fakapapau 'e he Tu'i mo e hou'eiki 'o e Pule'anga ni koe'uhi ko kinautolu mo kinautolu 'e hoko kiate kinautolu 'o lauikuonga. (*Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976.*)

Tapu ke  
fakatau atu.

Ng.  
tu'utu'uni ki  
he ng. lisi.

105. 'Oku 'i he Kapineti 'a hono tu'utu'uni pe 'e fiha ta'u 'e fai ki ai 'a e ngaahi lisi ka 'e 'ikai ngofua ke fai ha lisi 'i he Pule'anga ni ki ha ta'u lahi hake 'i he ta'u 'e hivangofulu ma hiva ka kuo pau he 'ikai foaki ha lisi ki ha ta'u lahi hake 'i he ta'u 'e hivangofulu ma hiva 'o ka 'oku 'ikai finangalo ki ai 'a 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni. Pea 'e 'i he Kapineti ke tu'utu'uni foki ko e ha 'a e totongi 'e fai ka lisi ha konga fonua 'o e ngaahi 'api Pule'anga. (*Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 1974.*)

Sipinga 'o e  
tohi lisi.

106. Ko e ngaahi lea 'e ha 'i he tohi lisi pe ko e fetongi lisi pe ko ha tohi fakangofua 'oku 'i he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni ke ne fakahoko ha ngaahi fakatonutonu 'e fai ki ai mei he taimi ki he taimi pea ko ia hono founa mo e anga 'e fai 'aki ki ha ngaahi tohi lisi pe fetongi lisi pea mo e ngaahi tohi fakangofua. (*Lao Fika 25 'o e 1916; Fakatonutonu 'e he Lao 17 'o e 1981.*)

'E 'ikai ue'i  
'a e ng. lisi  
kuo 'osi hono  
fai.

107. 'E 'ikai ue'i 'e he Konisitutone 'a e ngaahi lisi kuo 'osi hono fai 'e he Pule'anga pea mo e ngaahi lisi kuo alea'i 'e he Pule'anga pe ko e lisi 'o ha 'api 'i 'uta pe 'i loto kolo. 'E malu'i 'a e ngaahi lisi ko ia 'e he Pule'anga ka 'oku 'ikai kau 'a e tu'utu'uni ni ki he ngaahi lisi 'e fai hili 'a e foaki 'o e Konisitutone.

108. Kuo pau he 'ikai toe fai ha lisi 'o ha 'api kolo ki ha Lotu 'i ha ngaahi taumu'a kae 'oua kuo 'i ai ha kakai lalahi, tangata pea mo fefine 'e tolungofulu 'i he siasi ko ia 'i he kolo ko ia, pea 'e 'ikai ngofua ki ha Lotu ke ngaue'aki e kelekele lisi ko ia ki ha toe taumu'a 'o kehe ange mei he ngaahi me'a fakalotu pe toe fai ha lisi ki ha taha kehe ta'e tomu'a loto ki ai e Kapineti, pea kuo pau 'i he 'i ai ha fakamo'oni fakafiemalie 'i he 'ao 'o ha Fakamaau'anga kuo 'i ai ha kelekele pehe kuo toe lisi 'o ta'e tomu'a loto ki ai e Kapineti, 'e foki e kelekele ko ia ki he toko taha ko ia na'e lisi mei ai 'a e kelekele pe ko hono 'ea 'o hangē pe ko 'ene hā. (*Fetongi 'e he Lao 13 'o e 1973.*)

'Oku tapu ke toe fai ha tohi lisi 'o ha 'api 'o ha lotu ki ha me'a kehe ta'e 'i ai ha ngofua.

109. Ko e matātahi kotoa pe 'o e Pule'anga ni 'oku 'i he Tu'i lau mei he hu'a mai 'a e tahi ko e fute 'e nimangofulu ka 'e ngofua ki he Pule'anga ke lisi ha konga matātahi koe'uhi ke tu'u ai ha fale koloa pe ko ha sete pe pae maka pea 'e 'i he Minisita Fonua 'a hono lisi 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

Ko e matātahi.

110. 'Ilonga ha tohi lisi 'e 'ikai 'ai 'e he Tu'i 'a hono Huafa ki ai 'e 'ai 'e he Minisita Fonua 'a hono hingoa ki ai pea mo e sila 'o 'ene potungaue pea 'e fakamo'oni ki ai ha taha 'o e kau Minisita pea 'e 'ai hono hingoa ki ai mo e sila foki 'o 'ene potungaue. Pea 'e 'ikai lau 'oku totonu ha lisi pe ha toe lisi pe malu'i ia 'e he lao ka 'ikai hiki ia ki he tohi 'i he 'ofisi 'o e Minisita Fonua.

Ko e lesisita 'o e ng. lisi.

111. Ko eni 'a e lao 'o e hokohoko ki he ngaahi tofi'a mo e ngaahi hingoa tukufakaholo: 'E ngofua ke kau 'i he hokohoko ni 'a e fānau tupu mali pe 'e hoko ki he 'uluaki tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea ka hala ia 'o 'ikai hano hako 'e hoko ki hono ua 'o e tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehē kae 'oua kuo 'osi 'a e fānau tangata. Ka 'ikai ha tamasi'i tangata 'e hoko ki he 'uluaki tamasi'i fefine mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehē kae 'oua kuo 'osi 'a e fānau fefine. Ka hala ia 'o 'ikai ha hako 'e foki ki he ngaahi tokoua tangata 'o ia 'a ia na'e 'o'ona 'a e tofi'a pea fai mei he 'uluaki 'o a'u ki he ki mui pea mo honau hako 'o hangē ko e lao 'o e hokohoko. Pea ka hala 'a e ngaahi tokoua tangata pea ka 'ikai ha taha tonu tupu mali 'iate kinautolu 'e foki ki he Pule'anga 'o hangē ko hono teau ma hongofulu ma ua 'o e kupu. Pea koe'uhi na'a faifai pea hoko ha fefine ko e 'ea ki ha hingoa 'o ha nopele pea ka pehē 'e hoko 'a e tangata 'oku hoko ki he fefine 'o ma'u 'a e hingoa mo e lakanga ko ia pea ka faifai pea ma'u ha hako tangata 'e he fefine ko ia pea ka pekia 'a e tangata na'e ma'u 'a e hingoa 'e toki foki ki he hako 'o e fefine ko ia:

Ko e lao 'o e hokohoko.

Pea 'e 'i he fefine ko e 'ea 'a e tofi'a tukufakaholo 'a e 'api kolo mo e 'api 'i 'uta ka ko e tofi'a lahi 'oku nofo ai 'a e kakai 'e ma'u 'e he tangata 'e ma'u 'a e hingoa ko ia.

Koe'uhi 'i he anga faka-Tonga na'e fa'a ngaue'aki ma'u ha ngofua ke lava ha tamasi'i ohi 'o hoko ki ha ngaahi tofi'a mo ha ngaahi hingo'a 'o 'ene tamai-i-he-ohi ko ia ai 'oku tu'utu'uni mamafa heni ka pekia ha taha 'oku ne ma'u ha tofi'a pe hingo'a 'a ia ko 'ene ma'u 'a e tofi'a pe hingo'a ko ia koe'uhi ko e hako ia 'i he toto 'o e tamasi'i ohi ko ia kuo pau ke foki 'a e tofi'a mo e hingo'a ko ia 'o hangē ko e ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu ni pea kapau 'oku 'ikai ha hako 'i he toto pehē 'oku kei mo'ui 'oku pau ke ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu 'oku hoko leva mai pe ki heni. (*Fakalahi 'e he Lao Fika 15 'o e 1953; Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976.*)

'E foki ki he pule'anga 'a e ng. tofi'a 'oku 'ikai ha 'ea totonu ki ai.

**112.** Ka faifai pea 'ikai ha 'ea totonu ki ha konga fonua 'e foki ia ki he Tu'i. Pea kapau 'oku finangalo 'a e Tu'i ke toe fakanofu ha taha fo'ou ki he tu'unga mo e hingo'a ko ia 'e ngofua ki he Tu'i ke fakanofu ha taha pehē pea 'e ma'u 'e he tokotaha ko ia mo hono hako 'a e hingo'a mo e tofi'a ko ia 'o lauikuonga.

Totonu ke ma'u 'api.

**113.** Kuo pau 'e totonu ke ma'u 'e he uitou 'a e 'api tukupau mo e 'api kolo 'o hono mali kuo pekia. 'Ilonga ha taha 'a ia 'oku ne ma'u ha 'api tukupau mo e 'api kolo kuo pau te ne totongi 'a e ngaahi totongi lisi ki ai 'o hangē ko ia 'e tu'utu'uni ki ai 'e he Fale Alea. Kuo pau 'e totonu ke ma'u 'e he tangata tukupau kotoa pe ha 'api tukupau mo e 'api kolo 'o hangē ko e ngaahi tu'utu'uni ki hono lahi pea mo e lisi ko ia 'e tu'utu'uni mei he taimi ki he taimi 'e he Fale Alea te ne totongi koe'uhi ko e 'api ko ia. (*Lao Fika 19 'o e 1927.*)

'E 'ikai foaki ha lisi etc. kae 'oua kuo fakangofua.

**114.** 'E 'ikai foaki ha lisi, toe lisi, fetongi 'o ha lisi pe 'o ha toe lisi—

- (a) kae 'oua kuo tomu'a ma'u 'a e fakangofua 'a e Kapineti 'a ia ko e vaha'a tami lisi 'oku ta'u 'e hivangofulumahiva pe si'isi' ange ai, pe
- (b) kae 'oua kuo tomu'a ma'u 'a e fakangofua 'a e Fakataha Tokoni 'a ia ko e vaha'a taimi lisi 'oku laka hake 'i he ta'u 'e hivangofulumahiva;

Tuku kehe kuo pau he 'ikai foaki ha fakangofua ki ha lisi 'e ha uitou ki he kekele 'o hono husepaniti kuo pekia. (*Fetongi 'e he Lao 17 'o e 1981.*)

Hingo'a.

**115.** 'E ui 'a e Konisitutone ni ko e Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga.